

SZABOLCS ÉS SZATMÁR MEGYÉK ÁRPÁD-KORI (XI—XIII. SZÁZADI) FÖLDVÁRAI ÉS MONOSTORAI

1966 őszén, a IV. alföldi régészeti tudományos ülészakon Szegeden, a fenti címmel elhangzott előadásunkban¹ Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárainak és monostorainak összefüggését vettük vizsgálat alá. Eredményeinket így foglalhatjuk össze: A középkori Szabolcs és Szatmár megyékben számos olyan földvárat ismerünk (*Szabolcs-Vár, Beszterec-Vársziget, Nagyecsed-Sárvár, Nyiradony-Várhegy*, stb.), melynek területén Árpád-kori leletanyagot gyűjtöttek terepbejárások, leletmentések során. E XI—XIII. században lakott földvárak közvetlen közelében, vagy éppen területén, nemzetségi és ispánsági monostorokat találunk. A monostorok — az okleveles adatok szerint — egy-egy nemzetség szállásterületének, illetőleg a megyéknek a központjait jelzik; így a velük kapcsolatba hozható földvárakat az első nemzetségi, illetőleg ispáni lakóhelyeknek határozhatjuk meg. Ezt a feltevéssünket nagyszabású régészeti feltárások is igazolják (pl. Kisbény-Bina, Csehszlovákia).²

A technikai lehetőségek azonban nem engedték meg, hogy akár a földvárakra, akár a monostorokra vonatkozó tárgyi anyagunkat — hacsak kis részben is — közzétegyük. Pedig a viszonylag nem nagy számú dokumentációs anyag bemutatása azért is szükséges, mivel a terület Árpád-kori régészeti és művészettörténeti anyagát tudományos irodalmunk alig ismeri. A nagyjából a nyíregyházi Jósa András Múzeum régészeti adattárában rejtőzött felmérések közzétételével, a szabolcs-szatmári Árpád-kori régészeti kutatások követendő irányvonalát is vázoljuk.

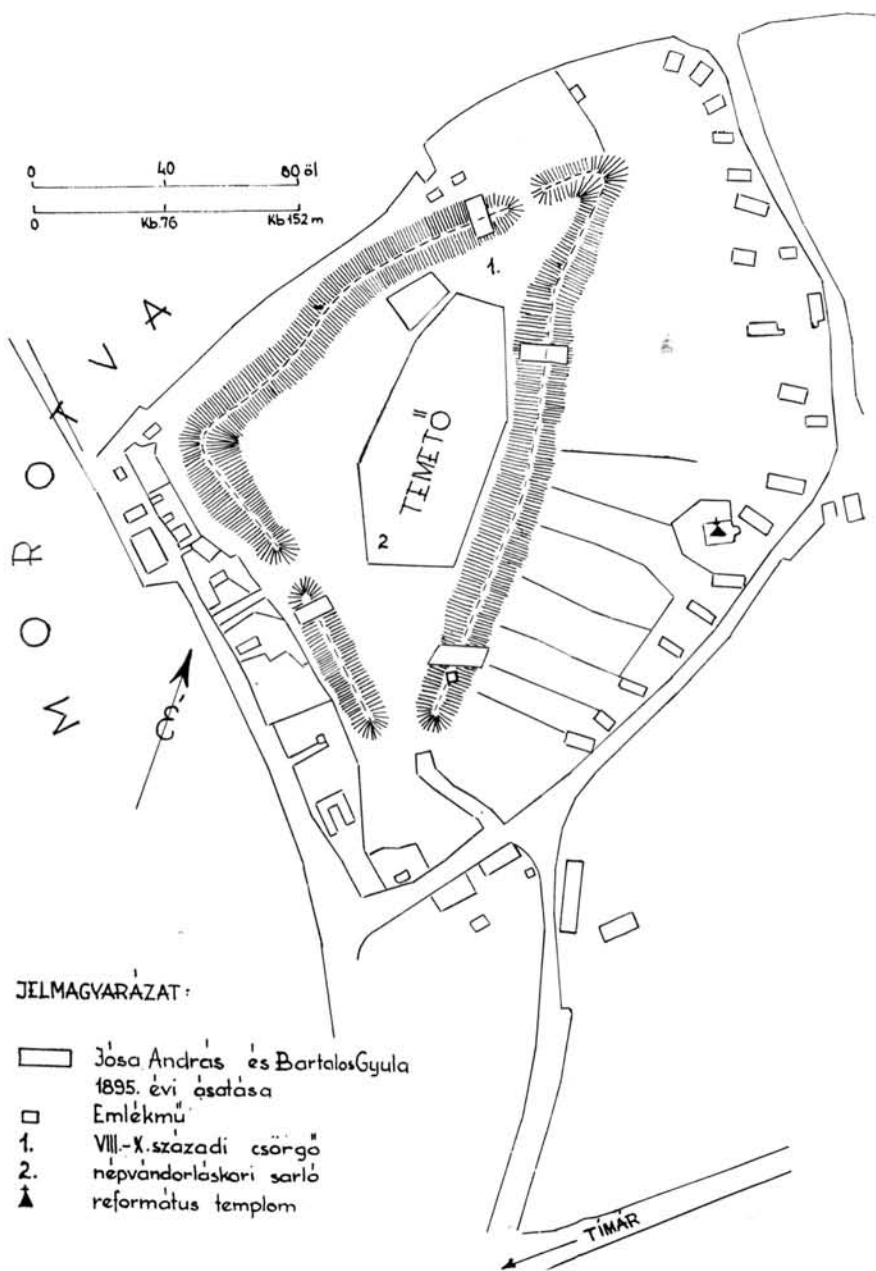
Szabolcs és Szatmár megyék nemzetségi vagy ispáni lakóhelyeinek meghatározott Árpád-kori földvárak közül régészeti kutatást csak a *szabolcsi* földvárban végeztek. 1895-ben dr. Jósa András és Bartalos Gyula vezetésével a keleti oldalán 349 m, az északnyugati oldalán 303 m, a délnyugatin 227 m hosszú földvár sáncait négy helyen vágták át, ezenkívül az É-i részen kutatóárkot húztak. (7. kép). A kisszámú leletanyag: népvándorlaskori (VIII—X. századi) bronz csörgő, bronz fülkarika, XV—XVI. századi sarkantyú, ismeretlen korú vassarló, stb. volt. Jósa közleményében említett durva cserépedénytöredékek³ talán azonosak azokkal a Jósa feliratával ellátott Árpád-kori edénytöredékekkel (XXI. tábla 1—3.),⁴ amelyek a földvár Árpád-kori lakott-

¹ Németh P., Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárjai és monostorai: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1966—67. II. 127—134. (1. közlemény). — Jelen dolgozat: 2. közlemény.)

² A. Habovštiak, Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Bina. Nitra, 1966. 5—13.

³ Jósa A., Szabolcs vármegye őstörténete. Szabolcs vármegye (Magyarország Vármegyéi és Városai). Bp. é. n. 395.

⁴ Jósa András Múzeum (a továbbiakban JAM, Nyíregyháza) ltsz. 64.370. 1., 64.515. 1.

7. kép. A szabolcsi földvár helyszínrajza (Jósa András után).

ságának beszédes tanúi. Terepbejárás során ma is szép számmal gyűjthető Árpád-kori cserépanyag a földvár területén. Régészeti kutatását a földvár közepén létesített községi temető akadályozza, sőt lehetetlenné teszi.⁵

A földkitermeléssel megbolygatott *besztereci* földvár eredeti alakját Nováki Gyula vázolata őrizte meg (8. kép)⁶ A földvár a községtől ÉNy-i irányban kb. 0,5 km-re egy hajdanában folyóvízzel körülvett 5—8 m-re kiemelkedő dombon található. A várat egy kb. 100 m hosszú, 1—1,5 m magas sánc választja ketté, mely egykor magasabb volt, de a fősáncokkal együtt a szántóföldi művelés miatt ezt még a múlt században lehordták. A földvár építése a szabolicsival egyidőben, a koravaskorban történt, erre nemcsak a régészeti leletek, de a két sánc formai egyezése is bizonyíték;⁷ és középkori használatára a felszínen gyűjtött edénytöredékek utalnak (XXI. t. 4—6.)⁸ Az É-i magasan kiemelkedő részen állott monostor helyére vonatkozóan, Kovalovszky Júlia 1963. évi helyszíni szemléjén kívül,⁹ Nováki Gyulának a megfigyelése is bizonyíték, aki emberkoponya és hosszúcsont töredékeket látott a felszínen heverni.¹⁰

A *Pócspetri-Ercsi vár* viszonylag régóta ismert régészeti irodalmunkban.¹¹ A máriapócsi vasútállomás és Kállósemjén község közötti országút 24,6 km jelétől É-ra kb. 200—300 m-re a mocsaras rétből 2—3 m magas sziget emelkedik ki. A szabályos kör alakú szigetet ma is jól kivehető sánc veszi körül, amelynek magassága 0,5 m, külső oldalán eléri az 1,5 m magasságot is. Egy újabb sáncgyűrű fogja közre a vár belső területét, átmérője közel 60 m (9. kép). A művelés alatt álló földvár felszínén nagyszámú különböző korú¹² régészeti leletanyag található. Ezek közül a Nováki Gy. által gyűjtött Árpád-kori leletanyag (XXI. t. 7—12, XXII. t. 1—8, XXIII. t. 1—9)¹³ számos formai érdekességet is tartalmaz. A XXI. tábla 8, valamint a XXIII. tábla 7 alatti hullámvonalkötegekkel díszített darabok, nyomott, gömbtestű edényhez tartoznak, peremük ferdén levágott. A XXI. tábla 11—12. számú edényeinek vízszintesen kiugró széles pereme utal az Árpád-kori cserépbográcsokkal való rokonságra. A XXI. és XXIII. táblán közölt Ercsi-vári anyag korát a XI—XII. századra keltezhetjük, a XXII. táblán bemutatott anyag többsége a XIII. századra utalható.

Utolsónak adjuk közre Vende Aladár, Szatmár vármegye őskoráról

⁵ (A földvár) „Közepén, mely most temetkezési helyül szolgál, két, kővel kirakott kút volt.” *Dobozy F.*, Jelentés a szabolicsi földvárról: *Arch. Ért.* III. (1870) 236.

⁶ Nováki Gyula rövid, a nyíregyházi Jósa András Múzeumban töltött szolgálata idején a megye jelentősebb földvárait megtekintette, vázlatokat készített róluk, és észrevételeit írásban rögzítette. A JAM Régészeti Adattárában őrzött kéziratát baráti szívesége révén használhattam.

⁷ JAM ltsz. 58. 128. 1.

⁸ JAM ltsz. 65.406. 1—2., ezenkívül edénytöredékek a JAM 64.780. 1., 64.843. 1., 64.946. 1. ltsz-okon, sarkantyúk a JAM 63.399. 1., 63.437. 1. ltsz-okon.

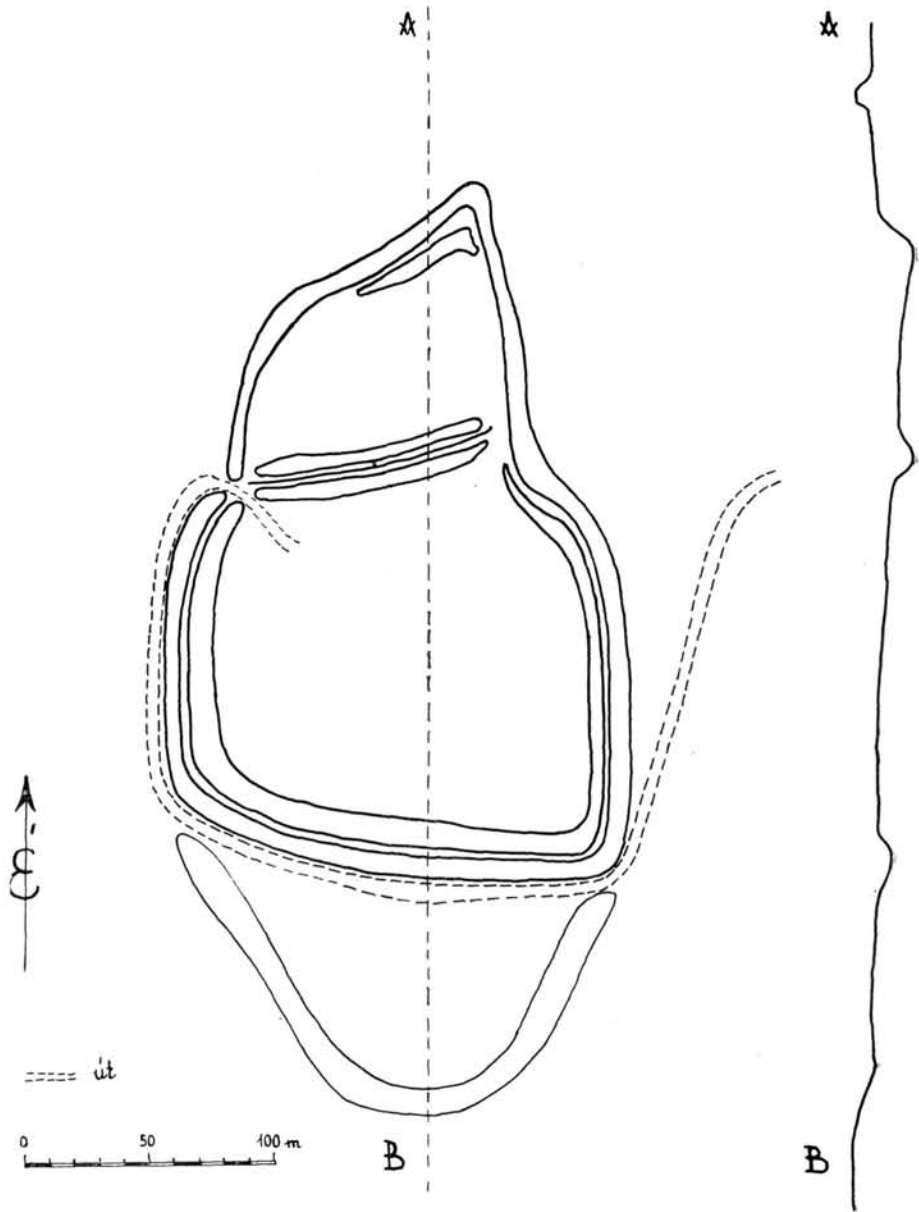
⁹ Kovalovszky Júlia jelentése a MNM Történeti Múzeum Adattárában.

¹⁰ Nováki Gyula jelentése a Jósa András Múzeum Adattárában.

¹¹ *Hampel J.*, A szabolicsmegyei múzeum: *Arch. Ért.* V. (1871) 149.

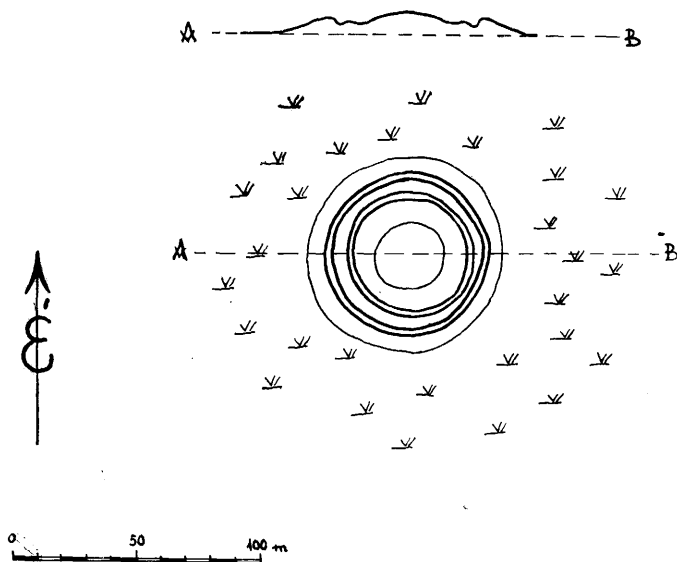
¹² Újabb kőkör: JAM ltsz. 61. 21. 1—2. Bronzkör: JAM ltsz. 61. 21. 3—4., 62.358. 2., 64.944. 1—9. Kelta: JAM ltsz. 64.944. 10. Népvándorlaskör: JAM ltsz. 64.945. 1—8. A felsorolt leletanyag Jerem Erzsébet, Makkay János, Nováki Gyula és Pálóczi Horváth András terepbejárásaiból származik.

¹³ JAM ltsz. 62.358. 1., ezenkívül még JAM ltsz. 61. 35. 1.-en szerepel Árpád-kori leletanyag.

8. kép. A besztereci földvár (Nováki Gyula vázlata után).

írott munkájában tévesen kőkorinak meghatározott leletanyag lényegesebb darabjait (*XXIV. tábla*).¹⁴ Ma már nem dönhető el, hogy a *Nagyecsed-Sárvár* hatalmas méretű földvárának területével, avagy a földvár közelében állott kis jobbágytelepülés emlékeivel állunk-e szemben, a lelőköriülmények inkább az előbbi helyet sejtetik.¹⁵

9. kép. Pócspetri-Ercsi vár (Nováki Gyula vázolata után).

Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori monostorai közül egyetlenegy áll fenn, az sem eredeti formájában. A *kaplonyi* monostort ugyanis több átépítés után földrengés pusztította, majd a romok helyén 1841—1848 között Ybl Miklós tervei szerint készült el az új monostor, a Károlyi-család temetkező helye. Azonban a XII. század közepén épült monostor alaprajzi elrendezését művészettörténeti irodalmunk régóta ismeri, Ybl felmérése után.¹⁶ Még a XVIII. században, pontosabban 1783-ban készült helyszínrajzról tett említést Entz Géza,¹⁷ akinek szívessége révén közölhetjük Zimány Ferencnek

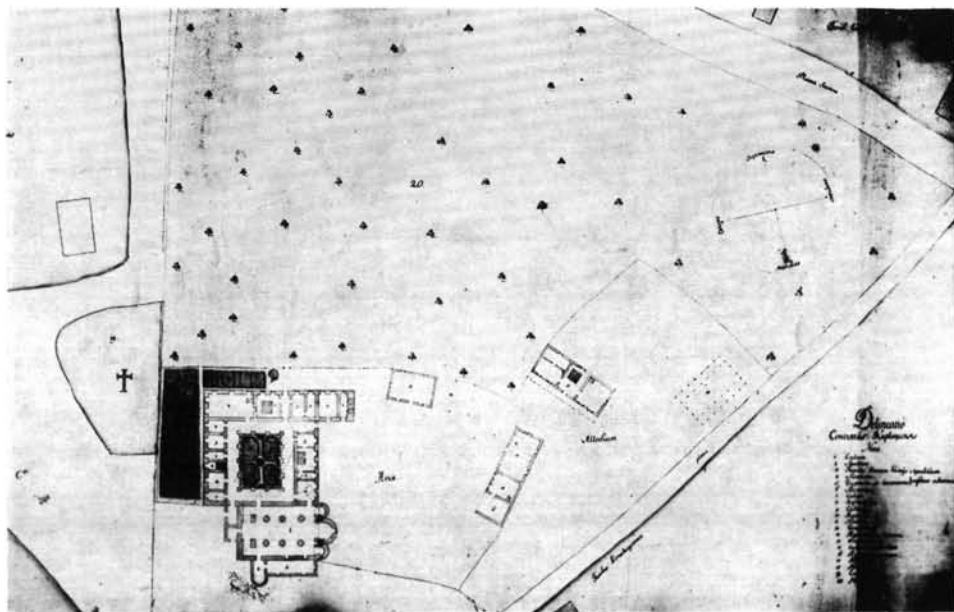
¹⁴ Vende A., Szatmár vármegye őskora. Szatmár vármegye (Magyarország Vármegyéi és Városai). Bp. é. n. 403 és 405.

¹⁵ Berey J., Nagyecsed nagyközség hajdan oppidum, a nagyecsed református egyház, az Ecsedi-vár és az Ecsedi-láp története 1930-ig. I. Mátészalka, 1937. 5—8. munkájából — ahol a sárvári ásátás munkamenetéről olvashatunk —, sem derül ki a pontos lelőhely; emellett Vende téves kormeghatározását hozza. Az ásátás leletanyaga a nagykárolyi vármegyei múzeumba került.

¹⁶ R. Eitelberger, Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855: Jahrbuch d. K. u. K. C. Commission, 1856. 106.

¹⁷ Entz G., Nyugati karzatok románkori építészetünkben: Művészettörténeti Értesítő, 1959. 134—135.

a Károlyi-levéltárban lappangott térképét,¹⁸ amely a kaplonyi monostor XVIII. századi állapotát tünteti fel (10—11. kép). E felmérés — az eddigi közléseket kissé módosítva — híven őrizte meg a XII. századi monostor templomának alaprajzi elrendezését.¹⁹ A korabeli kőfaragványok közül egy átfaragott pillérfejezet (12. kép) maradt fenn, a többi valószínűleg beépítésre

10. kép. A kaplonyi monostor helyszínrajza 1783-ból (OL. Károlyi-levéltár).

került az 1841—1848-as helyreállítás alkalmával.

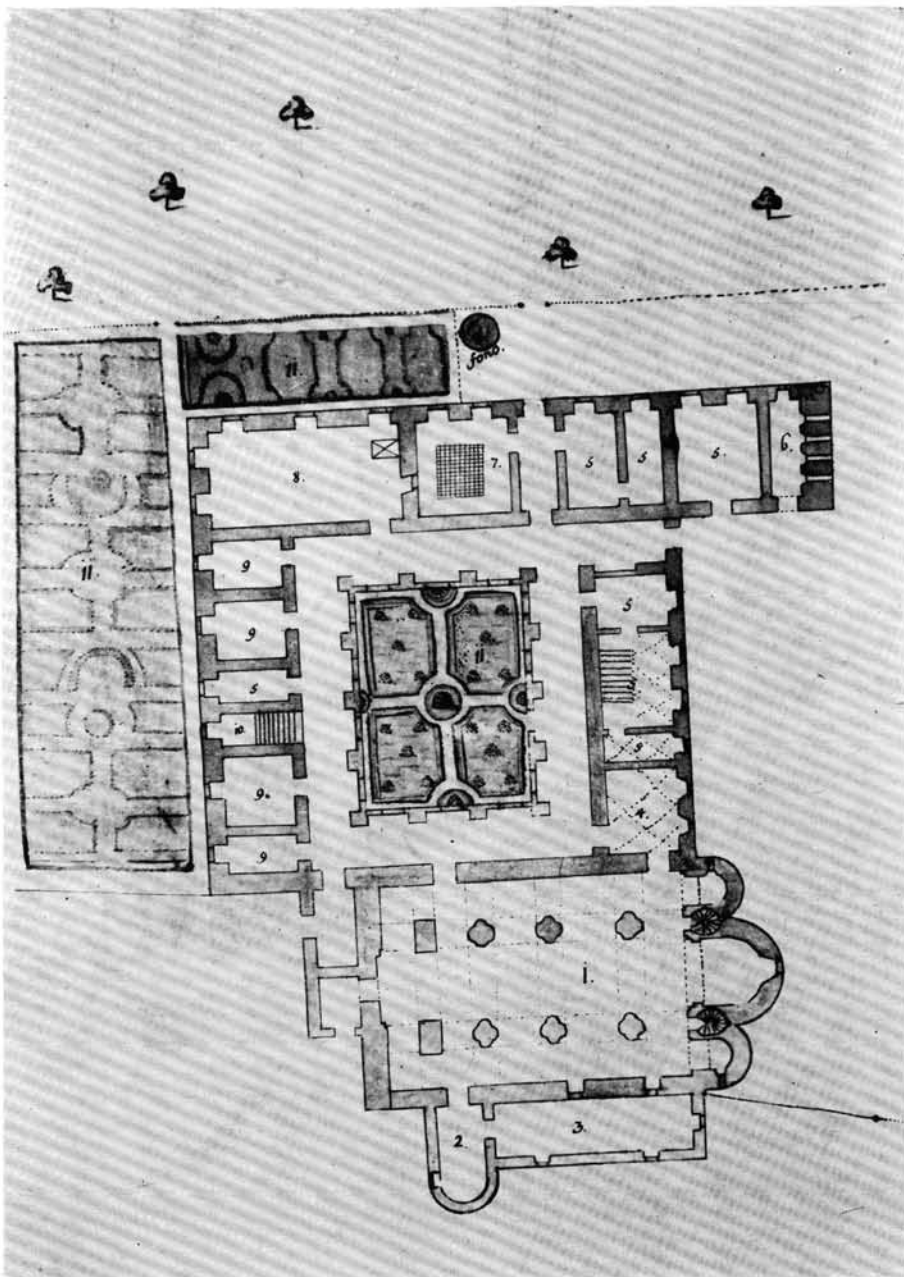
Szükségesnek tartottuk ismételten közreadni a zámi monostor templomának Zoltai Lajos ásátási vázlatai alapján készített alaprajzát (13. kép),²⁰ mivel megállapíthattuk, hogy az általa már ismertetett alaprajz²¹ némi kor-

¹⁸ Ugyancsak a *Károlyi-levéltár, Törzsanyag, Extractus, Lad. 10. No. 1—42* alatt találkozzunk a kaplonyi monostor 1711-es alapítására vonatkozó iratokkal. A ferences atyák bevezetése 1719-ben még nem történt meg (Lad. 10. No. 36); az új monostor két mellékoltárának elkészítésére 1724-ben kötnek szerződést Kunst Dorff (?) Kristóf pozsonyi asztalos, szekrénykészítő és szoborfaragó mesterrel (Lad. 10. No. 39.). Az 1711-es építkezés fennmaradt I—XII. sz. tervrajzaival (Lad. 10. No. 42) egy külön tanulmányban kívánunk foglalkozni. Ezeket az adatokat is Entz Géza szívességének köszönhetem.

¹⁹ A főbb eltérések az 1783-as és az 1841-es alaprajz között a középső apszis és a D-i oldal ablakelrendezésében, valamint a karzat kiképzésében mutatkoznak. Ugyanakkor az utóbbi alaprajz az É-i oldalon a két ajtó mellett két ablakot is feltüntet. A monostor alapítását a hagyomány az 1080-as esztendőre teszi (Szatmár vármegye. MVV. Bp. é. n. 414.). Korai alapítású bencés monostorra vonatkoztathatók Anonymus sorai is a legújabb interpretáció szerint (*Csóka J. L., A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században.* Bp. Bp. 1967. 460—461.).

²⁰ Zoltai Lajos ásátási jegyzőkönyve (notesz) a Déri Múzeum (Debrecen) Régészeti Adattárában.

²¹ *Zoltai L., Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI—XV-ik századokban.* (A gróf Tisza István Tudományos Társaság honismertető bizottsága közleményeinek I. pótfüzete) Debrecen, 1925. 57.

11. kép. A kaplonyi monostor felmérése 1783-ból (OL. Károlyi-levéltár).

rekcóra szorul. Nemcsak csekély méretbeli különbségek, de a kiásott maradványok állapotának téves feltüntetése is indokolta a helyesbített alaprajz újbóli bemutatását.

Szakirodalmunk mindmáig nem szerzett tudomást Kiss Lajos 1936.évi *nyíradonyi* monostorásatásáról, részben azért, mert az ásatásra vonatkozó

12. kép. Pillérfejezet a kaplonyi monostorból (Kaplony = Capleni, Románia).

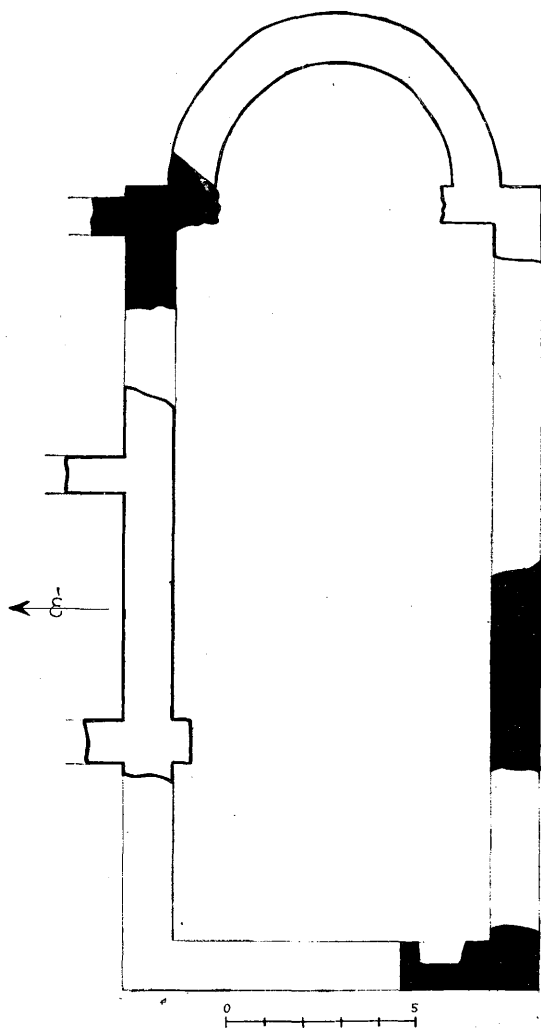
feljegyzések és régészeti leletanyag nem maradtak fenn, másrészt a romok felmérése ezideig a nyíregyházi Jósza András Múzeum korábban rendezetlen adattárában rejtőzött (14. kép). Az ásatási felmérés eléggé zavaros: annyi világosan kivethető, hogy a monostort kerítésfal övezte, egyik felén félköríves bástyával, ugyanakkor a monostor területén egy kis méretű, félköríves szentélyzáródású templom (kápolna?) is állott. Ez utóbbi épület azonban nem azonosítható a Gutleked-nemzetség egyik ősi temetkező helyével, az ú.n. Adony-monostorával. Bizonyos mértékig Kiss Lajos újságcikke²² igazít el bennünket a felmérés értékelésében, de még így is számos kérdés vár megválaszolásra.

Kiss Lajos szóbanforgó újságcikke szerint az ásatást G. Szilágyi János földjén kezdték meg, s már az első nap rábukkantak a monostort övező 1 m széles kerítésfalra, melyből K-Ny-i irányban 35,6 m-t tártak fel. A téglafal nagyrészt még a XIX. században kiszedték (pontozással jelölt rész), a megmaradt szakasz (sötétben jelezve) állapota is arra utalt, hogy részben ennek az anyagát használták fel az ásatási területtel szembeni major és szeszgyár építésére.

A továbbiakban maga Kiss Lajos sem tudott biztos értelmezést adni az ásatás során előkerült falmaradványok rendeltetésére. Megállapítja, hogy a falak alapozása szabálytalanul lerakott erdőbényei kőből (jelölés nélküli részek) történt, ugyanebből a kőből készült a hármas téglasír feletti sarok 2,63 m hosszúságú faragott kő armirozása is. Ugyanakkor olyan részekre is bukkant, ahol sem téglát, sem követ nem találtak, helyette guti zöld színű

²² Kiss L., XIII. század elején épült templomra és monostorra akadtak Nyíradonyban: Szabolesi Hétfő, 1936. dec. 21.

13. kép. Zámmonostora templomának alaprajza (Zoltai Lajos 1908. évi helyszíni felmérése után).

agyag volt látható (ferde vonalkézással jelölve). Ezt tartjuk az alapozás legalsó rétegének, különben is ez a szokás általánosan elterjedt az Alföld középkori templomépítészetében.²³ Az épületegyüttes Ny-i végének 1,5 m vastag falakkal körülvett két, 1,54 × 1,66 m alapterületű, egymás mellett fekvő helyiségének rendeltetését Kiss L. nem tudta eldönteni. Talán közel járunk az igazsághoz, amikor ezeket a templom toronyépítményének véljük, melyekhez szokatlan módon 7 × 6 m-es belméretű előcsarnok (?) csatlakozik. Ebben az

²³ Zoltai Lajos ásatai mellett ld. még Szabó K., *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei* (Bibliotheca Humanitatis Historica III.) Bp. 1938. 129, 131.

esetben, a bizonyára különböző építési periódusokat jelenthető falcsatlakozások eléggé értetlen elhelyezkedése csak az ásató rossz megfigyeléseinek eredménye. A templom Ny-i oldalán a DNy-i toronyhoz építve három téglasírt találtak (a felmérésen sírszámozás nélkül). A sírokat élével egymásra rakott téglával vették körül, alját pedig lapjára rakottakkal. A részben megbolygatót csontvázak mellett semmit sem találtak, a II. sz. sírban egy lapjára fektetett téglát volt a fejalj. Az I—II. sz. sír, valamint a templom D-i oldalán feltárt IV. sz. sír tájolása Ny-K-i, a III. sz. sír K-Ny-i.

Kiss Lajos szerint az É-D-i irányú kerítésfalnak tekinthető falszakasz a felmérésen jelzett részen megszakadt, további É-i irányban történő folytatását nem lelték meg. Az ebből a falból K-i irányban kiinduló 40 cm (!) széles, 4,44 m hosszúságú íves falszakasz lapjára fektetett téglákból állt, folytatását szintén nem észlelték. Ugyancsak nem sikerült megállapítani, hogy az É-D-irányú kerítésfalból kiugró, 2,22 m átmérőjű íves falszakasznak mi volt a rendeltetése (Kiss Lajos szerint szentképet vagy szobrot helyeztek el itt), valamint annak a 7 m hosszú, 60 cm széles falmaradványnak, amely a kerítésfal alá tart.

A monostorépület ásatási felmérése alig adott eligazítást az egyes részek rendeltetésére vonatkozóan, ezzel szemben a monostor templomának É-i oldalától számított 28,6 m-re feltárt kis templom (kápolna?) alaprajzi rendszere világos. A félköríves szentéllyel záródó egyház belvilágának hossza 8,4 m, külső oldalainak mérete 8,1 × 6,45 m. Az 1 m széles falakat teljesen kiszedték, csupán a DK-i sarkon maradt meg néhány téglát, így a templom alaprajzi rendszerét a zöld színű döngölt agyag-alapozás adta meg. A fundamentum ÉK-i sarkában Zsigmond legyél király (1507—1548) ezüst garasát találták, véleményünk szerint ez egyben a pusztulás időpontjára is rávilágít. Egyébként sem sírokat, sem kriptát nem észleltek a kápolna területén. Az ásató Kiss Lajos ez esetben nyilatkozott a feltárt objektum koráról: kápolnánkat a XII. századra keltezte.²⁴

A Nyíradony-Kenderföldeken feltárt monostor építésének időpontját — mint láttuk — a meglevő adatok alapján nem tudjuk eldönteni. Csak újabb szakszerű régészeti munka segítheti elő a nyíradonyi monostor, a Gutkeledek ősi temetkező helye, felmerült, s meg nem válaszolt kérdéseinek megoldását.

A Káta-nemzetség *császlói* monostorának tárgyi emlékeire 1967 márciusában végzett helyszíni szemlének vetett fényt. Pintye János 74 éves császlói lakos elbeszélése szerint, a 30-as évek második felében, a helybeli ref. lelkész és dr. Simon Boldizsár debreceni lakos, az 1798-ban épült ref. templom²⁵ D-i oldalán és a templombelső DNy-i sarkában végzett „feltárást”. A déli oldalon széles, vékony téglákból épített félköríves falmaradványra bukkanunk, ennek közelében 1962-ben villámhárító gödrének készítésekor egy sírt bolygattak meg. A templombelsőben a D-i oldallal — tőle 50 cm-re — párhuzamosan futó falmaradvány került elő, ezenkívül a DNy-i sarokban két kőfaragvány. A kőfaragványok egyikét a templom előtti bokrokban találtuk meg (15. kép), a másikat a templomdombot körülvevő Utca-tó D-i átereszé-

²⁴ A közigazgatásilag ideiglenesen egyesített Szabolcs és Ung vármegyék közönségének 11000—1937. számú *Jelentése* az ideiglenesen egyesített vármegyék alispánjának a vármegyék közigazgatásának 1936. évi állapotáról. Nyíregyháza, 1937. 73.

²⁵ *Kiss K.*, A szatmári reform. egyházmegye története. Kecskemét, 1878. 393.

nek oldalában. E gazdagon tagolt épületelem víz alatt állott, így sem méreteit, sem képét közölni nem tudom. Másik faragványunk 67 cm magas, 53 cm széles (profilja: nyaktag + hengertag + lefaragott rész) félpillér lábazata, melynek szemközti oldala lefaragott. Kora a XIII. század első felére tehető, reméljük azonban, hogy fentebb említett másik faragványunk biztosabb

15. kép. Császló, ref. templom: félpillér lábazata (XIII. század).

keltezését ad majd. A császlói kövek jelentőségét az a tény bizonyítja, hogy ezek a szatmári részek Árpád-kori kőplasztikájának első emlékei.

Végezetül *Ohatmonostora* feltárásáról kell megemlékeznünk. A monostor maradványai Zoltai Lajos helytálló véleménye szerint Ohat-Telekháza major udvarán keresendők, ahol 1905-ben feltárást is végzett. Ekkor 1,5 m széles alapfalai kerültek elő egy 10 m szélességű és kb. 18 m hosszú templom-épületnek, a hajó ÉNy-i sarka felé pedig téglából rakott *kettős* sírkamrát tártak fel. A sírkamra együttes szélessége 1,95 m, csontot nem találtak benne, egyetlen leletének, egy övveretnek a rajzát Zoltai közölte²⁶. Sajnos a templom szentélyzáródásáról nem esik szó (talán nem is tárták fel), a monostorépület egyéb részéről sem hallunk. A híres *Ohatmonostora* építészeti együttesének megismerését újabb régészeti feltárástól várhatjuk.

* *
*

E helyen Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárjai és monostorai régészeti kutatásainak eredményeiről, helyzetéről igyekeztünk számot adni. Ez a számvetés egyben meghatározza a jövő kutatómunkájának feladatait is.

Németh Péter

²⁶ *Zoltai L.*, i. m. 47. Az ohati földvárról-amelyet még Szegeden tartott előadásunk alkalmával nem ismertünk-, Zoltai 1923. okt. 31-én készített két távlati képet feltüntető túsrajza tanúskodik (Déri Múzeum Régészeti Adattára).